

»MISLI I POGLEDI« I »POLITIČKI SPISI« A. STARČEVIĆA I
NOVIJA LITERATURA O NJEMU

Ante Starčević, Misli i pogledi. Pojedinac — Hrvatska — svijet, Matica hrvatska, Zagreb 1971 — zbirka citata iz Starčevićevih tekstova, koju je priredio dr Blaž Jurišić — zanimljiv je novitet u našoj izdavačkoj djelatnosti koju god. 1971. obilježava nešto veći interes za hrvatsku povijest. Starčevići su tekstovi tom lijepo opremljenom knjigom doživjeli svoj prvi pretisak u našem suvremenom razdoblju (tj. poslije god. 1945), pa već to može izazvati pažnju i priznanje. Taj izbor citata iz Starčevićevih djela izlazi i kao prethodnik najavljenom izboru cjelovitih Starčevićevih tekstova što ga priređuje istaknuti književni kritik Tomislav Ladan. Njegov je predgovor već i posebno objavljen,¹ a sadrži razmišljanja o Starčeviću, nesumnjivo obilježena činjenicom da im autor nije historičar, no baš zato, kao pogled s drugog motrišta, zanimljiva su i čitaocu koji to jest. Ne valja smetnuti s uma da Starčević pripada i našoj književnoj povijesti, na što s pravom ukazuje i B. Jurišić u Predgovoru (16), posebno kao satirik i stilist osebujna izraza, a pripada mu mjesto i u povijesti hrvatskoga književnog jezika, na što je i u najnovije vrijeme ukazao Zlatko Vince, u vrlo zanimljivom razmatranju o razlozima Starčevićeva izbora ekavice.² Z. Vince ukazuje na ideološke pretpostavke Starčevićeva izbora ekavice u razdoblju kad se Vuk Stefanović Karadžić, nosilac velikosrpskih (svesrpskih) pogleda, zalaže za jekavicu. Kao osobit i osoben politički um, Starčević može zanimati i suvremenog politologa, kako to pokazuje članak Ivana Babića³ koji, slično, kao i članak o Stjepanu Radiću,⁴ ukazuje na zanimljive mogućnosti politološkog interesa za povijest hrvatske političke misli. Takav bi pristup mogao obogatiti i historičarev vidokrug.

Navedeni prilozi o Anti Starčeviću podsjećaju ipak i na obljetnicu njegove smrti (75. obljetnica: 28. II 1896 — 28. II 1971), koju povjesničari, uz druge značajne obljetnice god. 1971, uglavnom nisu obilježili.

Vraćajući se na tu knjigu valja razmotriti koliko je korisna historičaru. Citati ne mogu zamijeniti čitanje cjelokupnih tekstova, a tematsko grupiranje citata zakriva razvojni slijed, a dijelom i povijesnu uvjetovanost piščevih ideja. Unatoč tome, tu knjigu historičar može uvrstiti u svoju lekturu i imati od toga određene

¹ T. Ladan, Ante Starčević (državnik, govornik, književnik), Kritika, br. 15, 1970, 792—831.

² Z. Vince, Sudbina ikavice u jeziku hrvatske književnosti 19. stoljeća, Forum, 1971, br. 3, 541—588, posebno 577—579 (citirana su i zanimljiva mišljenja B. Jurišića iz god. 1919, odnosno 1920, prvo o prihvaćanju ekavice — i zbog Starčevićeva uzora, a zatim drugo, o njenom odbijanju zbog razočaranja unitarnim jugoslaventvom).

³ I. Babić, Ante Starčević »hrvatskoga prava zatočnik« i klasik hrvatske političke znanosti, Hrvatsko sveučilište, br. 4, 8. IV 1971.

⁴ Isti, Stjepan Radić — jedan veliki život za politiku, Hrvatsko sveučilište, br. 13, 10. VI 1971.

koristi. Evo razloga: Sastavljač je znalac Starčevićeva opusa, te je njegov raniji opsežni izbor iz Starčevićevih djela⁵ i u našoj najnovijoj literaturi ocijenjen kao vrijedno izdanje povijesne građe.⁶ Svim je citatima označen izvor, a posebno treba istaći da je za tekstove koji su u cijelosti objavljeni to i rečeno. Naslovi koje je sastavljač dao tekstovima odgovaraju sadržaju, nalik su onima u izdanjima građe, no od njih su, dakako, kraći i bez pojedinosti, te olakšavaju snalaženje. I raspored tekstova olakšava snalaženje (osnovne grupe: Pojedinaac, Hrvatska, Svijet; srednja grupa ima podgrupe: Nezavisnost, Povijest i državno-pravni položaj Hrvatske, Političke stranke, Satirom na protivnike, Načela o unutrašnjoj upravi države). To vrijedi i za Kazalo imena, koje je zanimljivo i stoga što zorno ukazuje na širinu Starčevićeva interesa i obrazovanja. »O ovoj knjizi« sastavljač je dao i potrebna objašnjenja, dok je o Starčeviću dao korisne bio-bibliografske podatke (Podaci iz života i rada Dra Ante Starčevića, 333—336). Uz leksikonski sažet životopis, dan je pregled tiskanih radova s popisima nepotpisanih priloga u *Hervatu* i *Hervatskoj* i posebnih knjiga i brošura. Šteta je što nema literature o Starčeviću, one novije (nakon »Izabranih spisa« god. 1943). Knjiga, dakle, može biti priručni podsjetnik na Starčevićeve ideje, odnosno pomagalo za pristup Starčevićevim djelima i djelovanju, no ne treba zaboraviti da je, neovisno o istraživačkom interesu, zanimljiva kulturnopovijesna i književnopovijesna lektira.

Kao predgovor knjizi, uvršten je tekst B. Jurišića »Starčević ideolog« (7—16). Jedna od osnovnih misli (»Nije bio političar. Bio je ideolog i u teoriji i u praksi«, 16) vrijedi, no tekst je samo skica te teme, a teško da bi drugačije bilo i moguće učiniti. Unatoč tome valja prigovoriti nekim formulacijama. Kad kaže da su u drugoj polovici 19. st. na čelu dviju usporednih smjernica hrvatske politike bile dvije jake ličnosti, Starčević i Strossmajer, autor dodaje: »Po objema se usporednicama kreće naša politika sve do danas« (7). Ukoliko autor misli doista na usporednice (dakle na usklađeno i povezano kretanje što ga one omogućuju), a ne na razilaznice ili odbojnice, to je prihvatljivo, no kako samo stići po tim dvjema usporednicama do socijalističke Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji, pogotovo kad su te usporednice objašnjene kao traženje saveznika, na koje bismo se mogli osloniti, odnosno kao uzdanje ni u koga, nego samo u vlastite snage. — Kad tumači Starčevićevo odbijanje naslona na Austriju ili njenu dinastiju povijesnim odnosom Habsburgovaca prema jedinstvu Hrvatske, autor i sam preuzima gledište da teritorijima »koji nam i po zakonitom i po narodnom pravu pripadaju« pripada i »Herceg-Bosna« (8), umjesto da razlikuje teritorije koji su većinom pučanstva hrvatski, te su postepeno i ušli u sastav hrvatske države, od onih susjednih, povijesno oblikovanih teritorija, koji nama (Hrvatima) »pripadaju« na drugi način — po udjelu Hrvata u njihovom pučanstvu i zajedništvu Hrvata s drugim, srodnim narodima — a ne kao dio Hrvatske.

Autor dalje razmatra nemogućnost oslonca na Mađarsku, zbog ekspanzionističkog odnosa Mađara prema Hrvatima, pa prelazi na izgleda koje je mogla pružiti »zajednica s južnim Slavenima« (10). Polazi od manifestacija jugoslavenske misli 60-ih godina i stiže do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941, zaboravljajući da Starčevićeve ideje ne može objašnjavati zbivanjima nakon njegove smrti god. 1896. Na toj točki konstatira: »Završena je još jedna varijanta 'praktične poli-

⁵ A. Starčević, Izabrani spisi, Priredio Dr. Blaž Jurišić, Zagreb 1943, 563 str.

⁶ J. Sidak, — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, Izvori i literatura, 334.

tike» (11). Tako se čini kao da je završena politika zajednice s Južnim Slavenima, a riječ je o završetku politike unitarističkog jugoslovenstva. — O Starčevićovom velikohrvatstvu autor konstatira: »Njemu nije na misli Velika Hrvatska, nego slobodna Hrvatska« (11). Misao je jednostrana, no treba je uzeti u obzir kao element nužne složenije ocjene. — Govoreći o Starčeviću odnosu prema Srbima, autor je također jednostran, ali iznosi neke točne elemente za ocjenu toga složenog odnosa, a s pravom oštro kritizira knjigu Viktora Novaka »Vuk i Hrvati« (Beograd 1967). — Podesnim citatima ilustrira Starčevićev protuaustrijski i protuhabsburški stav. — Njegove misli o reformama u katoličkoj crkvi uspoređuje, što nije nezanimljivo, sa suvremenim razdobljem (nakon II vatikanskog koncila). — Prelazi zatim na socijalne nazore Ante Starčevića. O mladim pravašima, simpatizerima Pariške komune, koji se javljaju u *Hrvatskoj*, govori koristeći se pismom Eugena Kvaternika Eduardu Halperu 6. VIII 1871, te spominje da to pismo još nije objavljeno, što ne stoji. Objavio ga je J. Šidak, u cijelosti i s pomnom historijskom i historiografskom analizom.⁷ B. Juričić koristi se neprikladnom frazom kad kaže da su ti »mladi ljudi s istaknutim zanimanjem za socijalna pitanja [...] htjeli unijeti osvježenje i uzburkati našu političku baruštinu« (14). Čemu oštra fraza »politička baruština« umjesto određenijih, povijesnim zbivanjima primjerenijih konstatacija? Javni život Hrvatske u to doba ne zaslužuje takvu ocjenu. Navest ćemo neke primjere baš iz te, 1871, godine. Narodna stranka još vodi borbu protiv Nagodbe i na vrhuncu je političkog uspona, ukinuta je Đurđevačko-križevačka krajina i uključena u Banovinu, *Hrvatska* postaje tjednik, a Starčević i Kvaternik su »do kraja razvili svoju ideologiju hrvatskog nacionalizma« (J. Šidak).⁸ Radništvo već razvija i neku vlastitu aktivnost. Tipografski radnici imaju u Zagrebu, od god. 1870, svoje legalno i konstituirano društvo, a njihov agilni prvak Dragutin Kale priprema prvi hrvatski radnički (štampani) list *Tipografski vjestnik* (što mu je gradsko satsništvo onemogućilo). U Zagrebu štrajkuju stolari i krojači, a tipografi organiziraju tarifni pokret, a zatim i štrajk. — Veoma je pretjerana ova autorova misao: »S vremenom su se našli u zagrljaju Staroga svi naši radnici« (14). O značajnom utjecaju pravaštva na hrvatsko radništvo, od početaka Stranke prava nadalje (i nakon rascjepa stranke god. 1895. i Starčevićeve smrti god. 1896), nema dvojbe. Neosporno je i sudjelovanje radništva u osobnom kultu Ante Starčevića (tek će domovinaški radnici od god. 1896. unijeti, zbog podrške borbi domovinaša s frankovcima, elemente kritike u odnos prema Starčeviću). No u hrvatskom radništvu djeluju i socijalističke ideje, što možemo pratiti od kraja 60-ih godina dalje, te jedinstveno okupljanje oko pravaštva nije nikada postojalo. Kao ilustraciju, autor donosi pismo grupe korčulanskih radnika A. Starčeviću u povodu svečanog polaganja kamena-temeljca Starčevićovom Domu u Zagrebu, 26. lipnja 1894. Autor ga donosi prema originalu i spominje da je neobjavljeno, no to zapravo ne stoji. Pismo je tiskano, uz mnoga druga pisma i brzojave, u *Hrvatskoj*, a zatim u posebnoj knjižici.⁹ Tekst je nešto drugačiji (očito zbog pripreme pisma za tisak), ali bez bitnih izmjena. To je najizrazitiji

⁷ J. Šidak, Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—1871, Historijski zbornik XIX—XX, 1966—67, 341—368, posebno 346—352, 360—368.

⁸ Povijest hrvatskog naroda, 50.

⁹ Izjave za Stranku prava. Pismeni i brzojavni pozdravi stigli na svetkovinu dana 26. lipnja 1894, Zagreb 1894, 39—40

brzobjav među onima čiji su se pošiljaoci označili na ovaj ili onaj način kao radnici (ima 30 potpisa), no, razumljivo, ne opravdava navedenu autorovu tvrdnju. U Zagrebu se tada već razvio socijalistički pokret. Od god. 1892. izlazi socijalistički list *Sloboda*, a god. 1894. osniva se Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji, nakon organizacionih i političkih priprema. Povijesno bi značajniji tekst od korčulanskog pisma bila spomenica zagrebačkih radnika (208 potpisa), predana A. Starčeviću prilikom otvorenja Doma, 17. srpnja 1895,¹⁰ jer njome počinje organizirani nastup pravaških radnika, kao posebne struje u hrvatskom radničkom pokretu, no ni ona ne bi mogla opravdati navedenu tvrdnju. — B. Jurišić još govori o osobnoj skromnosti A. Starčevića i njegovu mjestu u hrvatskoj književnosti, citirajući Miroslava Krležu, čime zaključuje svoj predgovor koji je toliko zanimljiv koliko i obilježen određenim slabostima.

Nakon zbirke citata iz Starčevićevih tekstova B. Jurišića, pojavio se širi izbor cjelovitih Starčevićevih tekstova (Ante Starčević, *Politički spisi. Govori, rasprave, članci. Izbor i predgovor Tomislava Ladana. »Znanje«, Zagreb 1971, biblioteka »Izbor«, ciklus »Hrvatska politička misao XIX i XX stoljeća«). Objavljeno je 18 naslova Starčevićevih tekstova od »Predstavki županije riječke«, god. 1861, do posljednjeg saborskog govora »Lažna ustavnost« god. 1892. Svi su tekstovi preuzeti iz — nedovršenih — »Djela dra Ante Starčevića« (I—III, Zagreb, 1893—1894) i iz »Izabranih spisa« što ih je priredio B. Jurišić (Zagreb 1943), osim pet odlomaka iz knjižice »Jubilei« (Zagreb 1888). Nema, dakle, tekstova koji bi bili prvi put tiskani ili pretiskani ili preuzeti iz malo poznatih i dostupnih izvora (jedna napomena T. Ladana na str. 25 ukazuje na to da nije proučavao Starčevića izvan spomenutih izbora i posebnih izdanja). Ovaj je, treći, izbor iz Starčevićevih tekstova uži od prethodna dva (osim odlomaka iz »Jubilei«), a iz njih je pretežno preuzet, pa za historičare-istraživače nema posebne vrijednosti, osim, dakako, što je sada lakše doći do određenih tekstova. No, razumljivo, neosporna je njegova vrijednost za širi krug čitalaca što ih Starčević može zanimati. Cilj je toga izdanja da bude »priručan ili prigodan izbor«, kao što sam priređivač sasvim dobro kaže (O ovom izboru, 591). Za razliku od Jurišićeva tematskog svrstavanja citata, Ladan je priredio kronološki slijed potpunih tekstova. Priređivač je posuvremenio Starčevićev jezik, no to »nije izvršeno po nekom strogom jezikoslovnom sustavu, nego više po osobnom osjećaju sastavljača izbora za današnji hrvatski književni jezik« (O ovom izboru, 592). Mijenjan je pravopis, izgovor (ekavski u ijekavski), padežni oblici, ali ne i poredak riječi ni druge osobine i osobenosti stilskog značaja. Posuvremenjenje je dakle umjereno, a Ladan je, kao znalac jezika, taj posao, rekao bih, dobro obavio. Vrlo je dobro što je dodan »Tumač starijih hrvatskih i nepoznatijih riječi« (603—607), koristan i za čitanja drugih izdanja Starčevićevih tekstova.*

To izdanje ima i drugih priloga: bibliografske bilješke, 593—598 (s nekim tehničkim nedostacima ili nedosljednostima), bibliografske popise »Važnija izdanja djela Ante Starčevića«, 599 (posebna izdanja od 1867. do 1971), »Najvažnija literatura o Anti Starčeviću, a) Zasebna izdanja, b) Prilozi u periodici, predgovori, pogovori«, 600—602 (s određenim nedostacima — npr. ne bi trebalo ispu-

¹⁰ *Hrvatska*, 23. VII 1895. (bez potpisa), te Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća — Izabrani izvori. Priredila Mirjana Gross, Zagreb 1957, 130—132, *Sloboda* 1. VIII 1895. (s potpisima).

stiti četiri rasprave A. Flakera i M. Gross o Stranci prava od 1878. do 1895¹¹) te dobar »Registar imena s tumačem« (609—628), koristan i za čitanja drugih djela A. Starčevića.

No, najvažniji je popratni tekst predgovor T. Ladana »Ante Starčević« (7—75). To je esej, s dosta citata, zanimljiva jezika i sloga.¹² Razmatrajući koliko je Starčević poznat širem čitateljstvu i koliko mu može biti zanimljiv, autor određuje i svoje motrište: »Ako nije svima najjači kao književnik, nama je — iz posve razumljivih razloga — najzanimljiviji upravo kao takav. Samo, težeći za što potpunijom odredbom književnog dijela njegove pojave, ne možemo zaobići ni onaj izvanknjiževni. To prije, što je Ante Starčević najsnažniji kao književnik kad je najžešći kao politik, što su njegovi najbolji književni sastavci upravo oni politički. [...] Kako bismo ga predočili kao književnika, morat ćemo ga opisati kao državnika. On jest književnik, ali istodobno i politik, kod kojeg je književnost ne samo hranjena nego je i ispunjena politikom, dok je konačni smisao njegove pojave i nešto više od zbroja toga dvoga...« (9—10). T. Ladan nije historik (politički historik) — istraživač, pa mu predgovor o A. Starčeviću ne treba s takvog gledišta ni prosuđivati. No baš je to nešto drugačije motrište i zanimljivo.

Autor dalje iznosi kraću osobnu biografiju A. Starčevića (10—13), pa zanimljivo razmišlja o vanjštini mu, naravi i čudi (13—18), a valja mu što ne idealizira, nego teži reljefnom predočavanju složena Starčevićeva psihološka lika. Zatim prosuđuje Starčevićev politički lik, uočavajući da je određen pravaštvom (»Ni njegovo državničko ni njegovo književno djelo ne može se shvatiti niti ocijeniti bez pravaštva« — 18), no ne ulazi u postanak Starčevićevih ideja do god. 1861.¹³ Dobro uočava složenost Starčevićevih ideja, koja ne isključuje protuslovlja, »što prikazivača njegova djela i nazora mora nagoniti na poseban oprez pri uopćenim sudovima« (22). Metodološki je važno i upozorenje da su Starčevićevi tekstovi raznovrsni po postanku, svrsi i potrebi za koju su pisani i da to otežava otkrivanje temeljnog stanovišta (25). Ladan uočava i da je takvu ličnost moguće svojatati za različite tendencije, pa upozorava da su »neki naši povjesnici, osobito oni revni poratnici koji su pohitali sve velikane prošlosti što prije pretvoriti u gole revolucionarce [...] i Starčevića učinili mnogo jakobinskijim nego što je doista bio« (23). — Pokazuje da je Starčević vodio računa i o socijalnom pitanju, pa citira odlomak o izvoristima proletarijata, misli, koje će, dodajmo, snažno utjecajti na pravaške radnike. Oni će od god. 1895. izražavati i društvene nakane zaustavljanja proletarizacije i deproletarizacije dijela prole-

¹¹ A. Flaker, O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX stoljeća, *Historijski zbornik*, 1954, 85—101 i Pravaštvo i Rusija (Mjesto Rusije u pravaškoj vanjskopolitičkoj koncepciji), *HZ*, 1958—59, 105—119 (obje su rasprave preštampane u knjizi A. Flakera »Književne poredbe«, Zagreb 1968, 177—223), M. Gross, Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887, *HZ*, 1962, 61—120 i Geneza Frankove stranke, *HZ* 1964, 1—83. Za literaturu o A. Starčeviću i pravaštvu treba usporediti: *Povijest hrvatskog naroda*, n. dj., *Izvori i literatura*, 334, 335—336, 338, 343—344, 348. Treba spomenuti i samu »Povijest hrvatskog naroda...« zbog prikaza Starčevića i pravaštva u širem sklopu nacionalne povijesti (18—148). — I Ladanov predgovor pokazuje da se tom literaturom uopće nije služio.

¹² Objavljen je prije knjige (v. bilj. 1).

¹³ »S. je u 50-im godinama razvio znatnu književnu djelatnost, a potpuno je izgradio i ona idejna shvaćanja koja je zadržao do kraja života« — J. Sidak, Starčević, 1. Ante, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971, 128.

tarijata. — Starčević je dosljedan mrzitelj Austrije, ali ne i Ugarske. »Posebno [...] mjesto u Starčevićevim političkim osnovama zauzima bosanstvo, muslimanstvo, islamstvo . . .«, ističe Ladan (28), a kod toga ne izražava ni velikohrvatski stav, kao B. Jurišić, ni određeniji kritički odnos koji bi ipak bio nužan. Ta izvjesna jednostranost ima i jednu dobru stranu, jer Ladan upozorava na određenu vrijednost Starčevićevih sudova: on nema globalni protuturski stav, kadar je »reći i koju u prilog turske uprave u našim krajevima«, a »prema našem življu u Turskoj, Starčević se pokazao jednako humanistički širokogrud (slobodan od križarskih predrasuda prema nekršćanskim zajednicama i porecima)« (28)¹⁴. Spominjući ukratko pozitivan stav prema Francuskoj, promjenljiv prema Rusiji, oštar i pretjeran prema Nijemstvu, T. Ladan upozorava na Starčevićevu antikerikalnost, pa prelazi na njegove poglede o hrvatskim prilikama (32—38). S pravom upozorava da je bit Starčevićeve ideje jednostavna: »vratiti Hrvatskoj cjelokupnost i samostalnost na temelju državnog prava« (32). Ili: »Njegovo je polazište izuzetno jednostavno i zato izvanredno djelotvorno: — ujedinjenost i samostalnost Hrvatske« (33). Ističe »da Ante Starčević nije praktički politik unatoč svoj svojoj političkoj praksi. On je teoretik jedne politike« (35). Ili: »više politik jedne teorije državnosti negoli praktik svakodnevnje politike« (38). — Privlači ga fenomen strašne Starčevićeve mržnje na pojedine ideje i osobe, oštine prema suvremenicima (38—43), no Ladan ne uspijeva da tome pristupi s objektivnošću povjesnika, nego se sa Starčevićem donekle identificira što pokazuje i time kad zaključuje taj odjeljak poznatim citatom iz »Balada Petrice Kerempuha«. — Poseban odjeljak posvećuje pojmu »slavoserbi« (44—52). Ističe da je pojam »nesretan po obliku« (44), razmatra višeznačnost, složenost i različita tumačenja njegova sadržaja, pokazuje »kako su povjesnici i kritici branili Starčevićevu polemičku složenicu, to jest: kako su je zamrzavali na jednom njezinom značenju« (46). Izražava kritički odnos: »Jer, ako u pojmu slavoserba i slavoserpske pasmine ima i ona etički negativna sastojina (a oko koje se spomenuti branitelji isključivo trse), postoji i njegov tamniji smisaoni dio, koji se doima kao nekakva mrlja na inače sjajnoj pojavi Starčevićeva značaja« (48). I dalje: »U razradbi i u potkrepama svojega pojma slavoserb Ante Starčević je barem trostruko pogriješio.« Ili: »odveć je mjesta u njegovim djelima koja potvrđuju i manje lijepu, razboritu i opravdanu stranu tog nesklapnog smišljaja« (49). Uz to i više drugih kritičkih formulacija. Pri tome spominje i enciklopedijski članak J. Šidaka.¹⁵ Ocjenjuje da je Starčević »korjenit hrvatski nacionalist«, a nikako nije »jugoslavenski unitarist«, posebno zbog neprimjerenosti svog negiranja srpstva. Manje nego J. Šidak uzima u obzir razvitak i rezultat Starčevićeva stava prema Srbima. — Zanimljivo razmatra Starčevićev odnos prema hrvatskom jeziku, ističe osnovnu misao samosvojnosti tog jezika, ali ne zaboravlja ni neka Starčevićeva lingvistička pretjerivanja (52—56). — Poseban odjeljak posvećuje i određenom aktualiziranju Starčevića (56—62). Na-

¹⁴ Na određenu pozitivnu vrijednost Starčevićevih sudova ukazuje i *M. Hadžijahić*, Jedan neostvareni nacionalno-politički projekt u Bosni iz g. 1853, *Historijski zbornik*, 1966—67, 87—90.

¹⁵ *J. Šidak*, n. dj., 129, upozorava, npr., da Starčević razlikuje »pet vrsta tih dvostrukih robova (sclavus—servus)«, a primjenu toga pojma na srpski narod u hrvatskim krajevima, uz uključivanje srpstva (kao i Slovenaca) u pojam hrvatskog naroda, ocjenjuje i u ovom smislu: »Međutim, kao svaki nacionalni unitarizam, ni Starčević nije južne Slavene zbližavao, nego ih je još više razjedinjavao.«

čelno, nije u krivu jer, »kad se izuzme što je za izuzeti« (57), dakle kad se očuva otvoren i kritički pogled na Starčevića, mogle bi se uočiti određene vrednote za suvremenu društvenu misao u nas. — Svoj sastavak o Starčeviću Ladan zaključuje odjeljkom (62—75) u kojem analizira njegov književni rad iz kojega ne isključuje ni Starčevićovo političko govorništvo i publicistiku, s gledišta književnih značajki — što ih dovodi u vezu s duševnima — te pruža zanimljivu književnopovijesnu dopunu pretežito političkopovijesnom interesu za Antu Starčevića.

Dok je T. Ladan dao cjelovitiji esejistički prikaz Ante Starčevića, J. Šidak je napisao cjelovit enciklopedijski prikaz.¹⁶ Povezan je u tom tekstu tok Starčevićeva života s razvitkom i značajkama njegovih ideja. Njegova književna djelatnost 1849—53, bila je važna osnovica i za određene Starčevićeve nacionalno-političke ideje. I u daljnjem tekstu veoma je važno što su njegove ideje prikazane u razvitku i u povezanosti s određenim povijesnim okolnostima. — Četiri predstavke riječke županije iz Starčevićeva pera imaju posebno programatsko značenje. S njima je, naravno, povezana aktivnost u Saboru god. 1861. koju je Starčević mogao obnoviti tek 1865—67. Osobito je važno uočiti da je oštar negativan stav prema Austriji bio »aksiom njegove politike« (129), te da je osnova za shvaćanje cjelokupne Starčevićeve politike, primjerice u razdoblju približavanja unionistima i L. Rauchu. U plodnoj političkoj publicistici A. Starčevića kovanica »Slavoserb« javlja se u različitim značenjima, no, u cjelini uzevši, njegov je odnos prema Srbima izazivao razjedinjavanje Srba i Hrvata. »U produbljenije razmatranje socijalnih problema S. nije ulazio«, ocjenjuje J. Šidak, što ne znači da se njima nije uopće bavio, no za nj ipak vrijedi daljnja ocjena: »Bio je izrazit ideolog nacionalizma, prepuštajući u stvari rješavanje socijalnih problema budućnosti, kada narod stekne slobodu«. To će shvaćanje, dodajem, djelovati i u daljnjim zbivanjima. Od god. 1895. neke su skupine hrvatskih radnika organizirano prihvatile takve ideje, nastojeći ih afirmirati kao alternativu socijalističkom pokretu. — Obnova Starčevićeva publicističkog djelovanja od god. 1876. obilježena je osobito njegovim u, hrvatskoj javnosti osamljenim, gledištem na ustanak raje u Bosni i Hercegovini, no i tu treba uočiti utjecaj nepopustljivoga protuaustrijskog stava. Trag toga utjecaja možemo uočiti i u promjeni odnosa prema Rusiji, Slavenstvu i Južnim Slavenima od god. 1878. dalje. — U daljnjoj publicističkoj aktivnosti ističu se »Ustavi Francezke« koji pokazuju Starčevićeva »politička shvaćanja, karakteristična za jednog građanskog demokrata kome su načela Revolucije bila njegovo evanđelje«. — God. 1892—1896. malaksava Starčevićovo djelovanje, a na političku borbu, koja se vodi uz osobito manipuliranje njegovim imenom i njegovom osobom, Starčević više nema odlučan utjecaj, pa je to razdoblje samo ukratko prikazano. Njime autor zaključuje enciklopedijski članak koji po svojoj sažetosti, preglednosti, složenosti, ali pomno odvagutoj strukturi, ima važno mjesto u literaturi o A. Starčeviću.

B. Jurišić je objavio još jedan kraći, prigodni sastavak o Starčeviću,¹⁷ nalik onome u spomenutoj knjizi citata, ovaj put kao prilog knjižici Hrvatskog književnog društva Sv. Ćirila i Metoda, posvećenoj nizu obljetnica hrvatske povi-

¹⁶ J. Šidak, n. dj.; 127—130.

¹⁷ B. Jurišić, Ante Starčević (u povodu 75. obljetnice smrti), Obljetnice hrvatskih velikana, Zagreb 1971, 38—44.

jesti navršenih god. 1971. (osim jedne — tridesete obljetnice početka narodno-oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije). U toj je prigodnoj knjižici B. Jurišić jedini poznatiji znalac svoje teme (uz Dubravka Jelčića koji u njoj piše o A. Šenoj),¹⁸ pa mu i taj prilog valja ovdje zabilježiti.

I taj je članak skica u kojoj su naznačena samo neka pitanja. — Autor je s pravom upozorilo da je slavljenje P. Zrinskog i F. K. Frankopana u vezi s pravaštvom i da je izražavalo određene političke, protuautrijske i protuhabsburške tendencije. — Zatim spominje Starčevićovu sklonost prema Turskoj, citira jedan odlomak o vjerskoj toleranciji islama, pa i na tom mjestu podsjeća na suvremene ekumenističke tendencije katoličke crkve. Autor i ovdje usvaja Starčevićovo gledište o Muslimanima u Bosni i Hercegovini. I sam ih smatra Hrvatima, te ističe: »Starčevićovo svrstavanje naših muslimana među Hrvate potvrđeno je kao ispravno i suvremenim istraživanjima« (41). Kao dokaz citira nikoga drugog nego Dominika Mandića! Navodi i jednu posvetu zbirke muslimanskih narodnih pjesama A. Starčeviću god. 1902, iako taj primjer može samo ilustrirati hrvatsko opredjeljivanje među Muslimanima a ne i ispravnost velikohrvatskih teza A. Starčevića, D. Mandića i B. Jurišića (taj primjer štoviše ilustrira i nešto drugo — složenost problema za Muslimane: zbirka se zove »Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)«, a posvećena je Starčeviću kao »hrvatskom otadžbeniku«, ali i kao »prijatelju islamskog naroda«). — Pretjerana je i jednostrana misao: »Potkraj prošlog stoljeća čitav je hrvatski narod prihvatio Starčevićeva načela, tako da je čak i 'Obzor', glavni i ustrajni njihov protivnik, nosio neko vrijeme podnaslov 'glasilo stranke prava'« (41). U to su tadašnji pravaši zaista i uvjereni, ili se tom tezom propagandno služe, no stvarnost je nešto drugačija. Od »čitavog hrvatskog naroda« treba odbiti onaj, zuatan, dio koji uopće nije politički angažiran, zatim nepravaške političke grupacije u oporbi, kao što su socijalisti, Napredna omladina,¹⁹ a dakako i pristalice vladajućeg sustava. Samo se pravaštvo već u prethodnom razvitku znatno transformiralo. Postoje razlike između »novog pravaštva« i originalne Starčevićeve ideje.²⁰ Te će transformacije i omogućiiti približavanje, a zatim i spajanje Stranke prava (domovinaša) i Neodvisne narodne stranke (obzoraša). Samo je pravaštvo obilježeno od god. 1895.

¹⁸ Ta je činjenica osobito uočljiva kod sastavka Z. Tomičića o S. Radiću, 15—30. To pokazuju političke aluzije na suvremenost, kao »U mnogo čemu umjesto bolje — stojimo gore nego li smo stajali u Radićevo doba« (22), a i »povijesne« ocjene. Zanimljivo i složeno razdoblje 1918—1928. označeno je kao »punih deset godina borbe sa Srbima«, u kontekstu s mišlju da su »srpske prijetnje da će ga ubiti počele dolaziti davno — davno prije 1928« (18). I sastavak S. Krčmara o J. Jelačiću (47—48) ima sličnih obilježja. Poljepšano je djelovanje Jelačićevo 1848/49, pretjerano je istaknut kao »narodni čovjek« i kao simbol stremljenja i nadanja Hrvata u teškim trenucima sve do današnjice (58).

¹⁹ Za kritički stav socijalista prema Starčeviću, ali bez potpuno nepovoljne ocjene i uz riječi izvjesnog priznanja, zanimljivo je usporediti nekrolog A. Starčeviću u *Slobodi*, 5. III 1896. Za kritički odnos prema pravaštvu (državnopravnoj politici) što će ga izražavati Napredna omladina može se usporediti, uz ostalo, više mjesta u almanahu »Narodna misao«, Zagreb 1896.

²⁰ Osnovni rad o tom problemu: M. Gross, Geneza Frankove stranke, n. dj., u bilj. 11 Prikaz problema u širem sklopu: Povijest hrvatskog naroda, n. dj. (Nastanak Frankove struje, 143—146, Novi program i raskol Stranke prava, 146—148). Vrlo zanimljiv, sažet, sintetički pregled: M. Gross, Što je zapravo pravaštvo? Kamov, Rijeka, br. 13 (1971), 8—10.

trajnim, dubokim rascjepom.²¹ — Autor dalje tumači temeljni Starčevićev princip prava kao pravo malih naroda na nacionalnu slobodu, a ne samo kao državnopravno, historijsko načelo. — Geslo »Bog i Hrvati!« opravdano tumači, citatom, kao antiaustrijsko. — Ističe da je Starčević vjerovao u Boga, no to dobro ilustrira citatom u kojem je vjera u Boga povezana s vjerom u moralne vrijednosti i vrline. — Zaključuje citirajući Matoševu misao o Starčeviću što je, dakako, kulturnopovijesno zanimljivo no ne može zamijeniti sud suvremenog povjesnika.

Starčevićev odnos prema Turskoj, Muslimanima, Bosni i ustanku u Bosni, ispitivan je u novijoj literaturi i kao posebno pitanje. Dragutin Pavličević piše o tome u posebnom radu,²² a Vera Ciliga u širem sklopu²³ (odnos prema ustanku), dok Muhamed Hadžijahić nešto prije piše, kako je već spomenuto, o Starčeviću odnosu prema Muslimanima i određenim društveno-političkim problemima u Bosni.²⁴ M. Hadžijahić zanimljivo proširuje uvid u Starčevićeva gledišta u razdoblju prije ustanka u Bosni i Hercegovini 1875—1878. što pomaže i razumijevanju kasnije izraženih i inače poznatijih gledišta. D. Pavličević daje pregled osnovnih Starčevićevih gledišta. S pravom povezuje njegov proturski (promuslimanski) stav s protuaustrijskim. Zauzet iznošenjem i citiranjem najkarakterističnijih Starčevićevih gledišta, Pavličević ponešto zanemaruje njihovo kritičko razmatranje. Starčević priznaje postojanje snažne muslimanske komponente u bosanskohercegovačkom kompleksu i smatra da je treba uvažiti u rješavanju bosanskohercegovačkog problema, što je načelno pozitivnije od isključivih velikodržavnih (velikosrpskih, odnosno velikohrvatskih) koncepcija globalno neprijateljskih prema Muslimanima, no sam ima globalno neprijateljski stav prema snažnoj srpskoj komponenti i negira njene pozitivne interese. Suvremenom je povjesniku nužna kritička distanca od Starčevićevih shvaćanja, dakako uz uočavanje i uvažavanje svih elemenata nužnih za njihovo razumijevanje. — Među takvim važnim elementima nalazimo i Starčevićevo protivljenje politici dviju velikih sila najviše zainteresiranih u bosanskohercegovačkom pitanju — Rusije i Austro-Ugarske. Pavličević tome s pravom daje mjesta u svom članku. Starčević traži za Bosnu i Hercegovinu rješenja koja će je očuvati od politike tih velesila. U drugom dijelu članka (117—120) Pavličević razmatra odnos različitih elemenata Stranke prava i Makančeve oporbe prema ustanku i pokazuje da je Starčević

²¹ Uvjetovanost rascjepa: *M. Gross*, Geneza, n. dj., posebno 68—80. Rascjep i daljnji tijek događaja: *Povijest hrvatskog naroda*, n. dj., 148. Dramatičnost sukoba i neminovnost definitivnog rascjepa izrazito nam predočava analiza pravaškog novinstva (centralni listovi: *Hrvatska*, a zatim *Hrvatsko pravo* i *Hrvatska domovina*) u prijelaznom razdoblju od osnutka kluba Čiste stranke prava (A. Starčević, J. Frank, M. Starčević, E. Kumičić) 22. listopada 1895, do konačnog rascjepa u danima nakon smrti A. Starčevića, na početku lipnja 1896. Dok se »čisti pravaši« ne drže Starčevićeve ideje, ali podržavaju kult A. Starčevića i verbalnu vjernost njegovim načelima, domovinaši unose u svoje ideje i element kritike A. Starčevića. Pravaški će se radnici u toku god. 1896. također podijeliti (taj proces počinje opredjeljenjem većine u njihovom »Hrvatskom radničkom klubu« za Čistu stranku prava 8. III 1896. i pojavom oporbe toj odluci, istog dana). Struja domovinaških radnika, koja se postepeno organizira 1896/97, također preuzima domovinašku kritičnost prema A. Starčeviću (koristim se rukopisom svoga rada »Protusocijalističke struje u hrvatskom radničkom pokretu 1895—1897«).

²² *D. Pavličević*, Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1878. i Istočnom pitanju (Povodom 75-godišnjice smrti), *Revija, Osijek*, 1971, br. 6, 111—120.

²³ *V. Ciliga*, O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, *Historijski zbornik*, 1968—69, 145—169.

²⁴ *M. Hadžijahić*, n. dj., u bilj. 14, 87—102.

vić ostao u tom pitanju osamljen i prema samim pravašima (tako, prema pravaškoj omladini). Tu situaciju pokazuje i V. Ciliga na više mjesta u svom radu, a, budući da donosi više podataka, potvrđuje ocjene D. Pavličevića nešto određenije i potpunije.²⁵

Novija literatura o A. Starčeviću pokazuje zanimljive priloge. Uz znanstvene rezultate uočljiv je i pristup koji nije usmjeren k takvim rezultatima. Otvorene su znatne mogućnosti za specijalna istraživanja.

Vlado Oštrić

*PETAR STRČIĆ, Prvi tabor Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka
(Rubeši u Kastavštini 1871), Rijeka 1971.*

U izdanju »Zavičajne biblioteke« Izdavačkog centra Matice hrvatske u Rijeci izašla je knjiga Petra Strčića »Prvi tabor Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka«. Na više od 100 stranica autor je sakupio i donio građu koja je vezana i odnosi se na taborovanje 21. svibnja 1871. godine.

Uvodni dio knjige P. Strčić posvetio je prikazu i razjašnjenju događaja vezanih uz tabor u Kastavštini 1871. Početke organiziranijeg političkog pokreta istarskih i kvarnersko-otočnih Hrvata, valja tražiti — po sudu autora — u 60-tim godinama 19. stoljeća. Prvi pokušaji bržeg širenja ideja o potrebi aktivnijeg otpora i nastojanja međusobnog povezivanja vezani su uz F. Ravnika, dok su J. Dobrila i M. Bastian posebno uočili potrebu hrvatskog tiska. Budući da se Ravnikov kalendar *Istran* pokazao kao uspješan pokušaj, dolazi kao naredni korak »do definitivne zamisli o pokretanju prvih novina za Hrvate u Istri — tršćanske *Naše Sloge* 1870. godine«, koje su zadovoljavale — tada prvenstveno — potrebe hrvatskoga sitnog građanstva, koje se tek rađalo. No, to su tek prvi koraci.

Daljnja nastojanja na organizaciji hrvatskoga političkog pokreta svedena su na cjelovitije akcije. Takva akcija bila je i tabor. Kako autor kaže — »tabori u 19. stoljeću nisu pronalazak Hrvata, a ni Slovenaca, iako su ih Hrvati održavali prema slovenskom uzoru. Tabori su u to doba dio širokog nacionalnog pokreta Čeha, Slovenaca u njihovim raskomadanim zemljama i, na koncu, Hrvata u Istri i na Kvarnerskim otocima«. Autor pretpostavlja, na temelju više podataka, da je inicijativu za saziv tabora dao Franjo Ravnik, Slovenac, koji je bio povezan s Kastavcima, a bio je i jedan od organizatora i govornika na kubedskom — prvom istarskom (slovenskom) taboru. Tabor je organiziran i održan 21. svibnja 1871. sa zadatkom da raspravi i iznese gledište o onim problemima koji su vitalno zanimali Hrvate i Slovence na čitavoj jadranskoj obali. Teme su široko zamišljene: željelo se upoznati ljude s opasnošću od talijanskih vladajućih slojeva u Istri, Goričkoj i Trstu, da ujedinjenjem sva ta tri područja, ojačaju svoj položaj i politički i gospodarski. Htjelo se protumačiti zaključke konferencije (održane u Ljubljani 1870) o potrebi ujedinjenja Južnih Slavena. Za-

²⁵ V. Ciliga, n. dj., posebno 155—157, 160, 161—164.